

Grünhut Zoltán és Bodor Ákos

Az embertársakba vetett bizalom

Absztrakt: A tanulmány az embertársakba vetett bizalom elméleti alapjait vázolja fel. A jelenség nem újszerű a bizalomkutatás terén, hiszen az ismeretlen mások felé érzett bizalom mind teoretikus, mind empirikus értelemben régóta vizsgált problémakör. Ami miatt újragondolása mégis indokolt, az elsősorban korunk változó világával, a késő modernitás előrehaladásával és a globalizáció felgyorsulásával magyarázható, amely folyamatok megváltoztatták az embertársainkhoz fűződő tapasztalatainkat és viszonyainkat. Az írás kiindulópontja a szituatív bizalomelméletek kritikája, amely kétségbe vonja, sok esetben egyenesen értelmetlennek tartja azt az állítást, hogy az egyén bizalommal lehet ismeretlen embertársaihoz. Az érvelés rámutat arra, hogy a szituatív bizalomelméletek miként értik félre a bizalommutatási hajlandóság és a bizalomérzés közötti alapvető különbséget, s miért következik mondanivalójukból, ha alaposan végiggondoljuk azokat, hogy az egyéneknek mégiscsak általában viszonyulniuk kell valahogyan, több vagy kevesebb bizalommal embertársaikhoz. Az írás második része átfogóan tárgyalja ezen emocionális viszonyulást, annak kialakulását, illetve hatását az egyén személyiségére, gondolkodásmódjára, bizalommutatási hajlandóságára. A tanulmány utolsó harmada kifejti, miért fontos, hogy az embertársakba vetett bizalom esetében markánsan megkülönböztessük az azonossággal való együvé tartozást és a mássággal való összetartozást, s miért az utóbbi az, amelynek a szakirodalomban eddig tárgyaltakhoz képest sokkal jelentőségteljesebb szerepet kell szánni az ismeretlen másokhoz való viszonyulás megértése tekintetében.

Kulcsszavak: bizalom, bizalmatlanság, embertársak, együvé tartozás, összetartozás

Bevezetés

Jelen tanulmány célja, hogy átfogó elméleti képet adjon az *embertársakba vetett bizalom*-ról. A bizalomkutatás különféle koncepciói leggyakrabban általánosított bizalomként (Bjørnskov 2007; Cook 2001; Grimalda és Mittone 2011; Hooghe 2007; Marschall és Stolle 2004; Paldam 2011; Reeskens és Hooghe 2008; Robins 2022a, 2022b; Rothstein és Stolle 2008), esetenként *társadalmi bizalom*ként (Delhey és Newton 2005; Kornai et al. 2004; Tamilina 2018) vagy *morális bizalom*ként (Miller 2000; Uslaner 2002) értekeznek e bizalomfajtáról.¹ Valamennyi megközelítés – az eltérő megnevezések dacára – tulajdonképpen egyetért abban, hogy e bizalom, bármiféle megkülönböztetés nélkül, általában az emberek felé irányul. Úgy is mondhatnánk tehát, a fogalom azt ragadja meg, írja le, illetve igyekszik vizsgálat tárgyává tenni, hogy az egyén általában miként viszonyul embertársaihoz, mennyiben jellemzi e viszonyulást affektív bizalomérzés (Jones 1996).

Jelen írás nem azért vezet be új fogalommegnevezést, mert a koncepció tartalmát mélyen újradefiniálni szándékozik. Az új név inkább azt szolgálja, hogy a fogalom jelentése konkrétabbá váljék. Hiszen nem csak egy bizalomérzés tapasztalatának általánosíthatóságáról (kivetítéséről, projektálásáról) van szó, vagy arról, miként viszonyul az egyén valamiféle (szűkebb-tágabb, absztraktabb, imaginárius) társadalomhoz, esetleg mennyire van meg e bizalomérzésben egy kollektíva erkölcsi mintáinak szubjektív interiorizálása, illetve annak elvárása, hogy mások is tartsák tiszteletben ugyanezen integratív morális referenciákat. Mindezek persze nagyon fontos, meghatározó aspektusok. De a lényeg akkor is az, hogy az egyén általában miként, több vagy kevesebb bizalommal viszonyul ismeretlen, névtelen, arctalan embertársaihoz.

Noha a bizalomkutatás egyik legrégebbi, legalapvetőbb és legátfogóbb fogalmáról van szó (az első, máig jelentős munkák: Rosenberg 1956, 1957; Rotter 1967, 1971), mindebből azonban nem következik, hogy a koncepció tartalma konszenzuálisan elfogadott lenne (Tamilina 2018; Uslaner 2018). Sőt, számos kutató az egész jelenséget teljességgel elveti. Egyesek azért, mert az önmagában nem utal semmire, nem képes ugyanis előre jelezni, hogy az egyén adott, pontosan körülírt helyzetekben bizalmat fog-e mutatni mások felé vagy sem (Nannestad 2008). Mások pedig azért vonakodnak elismerni, mert ha jelent is valamit a fogalom, az nem valóságos bizalomérzéssel van kapcsolatban, legfeljebb annak általános vélelmezésével, hogy mások megbízhatóak-e (Hardin 2002). Mindkét megközelítés azt vallja tehát, hogy általában az emberek felé senki sem érez bizalmat – se többet, se kevesebbet. A bizalom ugyanis szituatív feltételekhez kötött: ha nem is tudjuk ki az adott másik, mindig ismerjük a szituációs helyzetet (Cook és Santana 2018). Éppen ezért annak, hogy általában, kontúrok nélkül mit gondol valaki mások megbízhatóságáról, nincs túl sok jelentősége, mert e vélekedés nagyon kis pontossággal határozza meg azt, adott szituációkban miként fog ez az egyén viselkedni.

E tanulmány nem tudja elfogadni a fenti érveket, mivel azokban a bizalom kétfajta aspektusa teljesen összemosódik: az affektív bizalomérzést és a kognitív módon megalapozott döntést, amely tükrében valaki bizalmat mutat adott szituációban vagy sem, egygyé

¹ Jelen tanulmányban mindvégig csak a személyközi bizalomról és annak különböző formáiról, típusairól, egymáshoz való viszonyukról lesz szó. A bizalomkutatás hangsúlyosan tárgyalja ezek mellett az absztrakt entitások felé mutatott bizalom különféle eseteit is, ezeket azonban nem érinti az itt felvázolt gondolatmenet.

olvasztják ez utóbbi gondolatmenetek – mégpedig hibásan (Grünhut 2021). Az írás első része ezt az elméleti megkülönböztetést végzi el, mely nyomán lehetővé válik, hogy az embertársakba vetett bizalom tényleges formája, tartalma és dinamikái kifejtésre kerüljenek a második részben. Végül a harmadik rész az úgynevezett bizalomrádiuszokból és a bizalomtípusokból kiindulva tárgyalja az embertársakba vetett bizalom egyik legsajátságosabb – történeti és társadalomelméleti kontextussal bíró – ismervét.

A bizalommutatási hajlandóságtól az embertársakba vetett bizalomig

Sztompka frappáns definíciója szerint a bizalom „fogadás mások jövőbeli lehetséges cselekedeteit illetően” (1999: 25). E meghatározásban egy szituációról van szó, ahol két fél érintkezik: megbízó és megbízott (a szerepek dinamikusan cserélődhetnek). Az előbbi bizalmat mutat az utóbbi felé, ami annyit tesz, hogy a megbízott jövőbeli cselekedeteivel összefüggésben a megbízó elvárásokat fogalmaz meg, s ezek teljesülésére számít (Luhmann 1979). Elvárásait a megbízó mindig indokolni tudja a maga számára. Részben mert a másikat – hasonlóan szubjektív vélekedések szerint – előzetesen megbízhatónak ítélte. Miket mérlegel tehát a megbízó? Egyrészt vár valamit, valamilyen kimenetelt az interakciótól. Végiggondolja, mik lehetnek ezek, illetve eldönti, mi lenne számára kedvező kimenetel (akár többféle lehetőséget is föltesz magában). Másrészt az adott helyzetet, annak egyedi részleteit és körülményeit, az általánosabb szituációs feltételeket, a még tágabb intézményi környezetet és kulturális közeget, továbbá (ha ismert és jelen van, akkor) az interakciós partner különféle személyes tulajdonságait is számba veszi a megbízó, mégpedig aszerint, hogy az interakciós elvárásai tükrében megbízható-e a másik fél (azaz várhatóan úgy fog-e cselekedni, amire számít) (Misztal 1996).

A mérlegelés tehát – elviekben – két eltérő, de szorosan összekapcsolódó szinten zajlik. (1) Mit vár a megbízó az érintkezéstől? (2) Mennyiben találja megbízhatónak a másikat? Az elvárását indokolja, a másik megbízhatóságának (vagy éppen megbízhatatlanságának) vélelmezését pedig igazolja a maga számára a megbízó. Tűnhet a partner megbízhatónak, az elvárások azonban indokolhatatlanoknak (a másik fél elkötelezettsége és jó szándéka ellenére is), vagy lehet a partner megbízhatatlan és (akár ezért vagy másért) az elvárás indokolhatatlan, vagy lehet az elvárás indokolható, de a partner megbízhatatlan – mindhárom esetben a megbízó tartózkodni fog a bizalom megelőlegezésétől, s a túlzott kockázatok miatt nem vállalja majd az érintkezést (Ahn et al. 2003). Csak az elvárás indokolhatósága és a másik vélelmezett megbízhatósága esetén fog a megbízó bizalmat mutatni. E két tényező szoros összefüggése logikusnak tűnik, egységben kezelésükből mégis alapvető félreértések következhetnek, mind a megbízó meggyőződéseire, mind a bizalom elméleti megértésére vonatkozóan. Ennek problematikáját az alábbiak részletesen kifejtik.

Ez előtt fontos azonban hangsúlyozni: az interakciók, különösen a rutinérintkezések döntő többségében elvárás és megbízhatóság mérlegelése a másodperc törtrésze alatt történik, sokszor kevésbé tudatosuló formában (legalábbis addig, míg valami gyanússá nem válik) (Bohnet és Zeckhauser 2004). Sokszor az is segíti a kockázatok mérséklődését, hogy a szerepek folyamatosan cserélődnek, s így kidomborodik az érintkezés kölcsönössége (Berg et al. 1995). Akárhogyan is, a bizalmi reláció ilyesféle leírásában adva van egy

situáció, adottak a felek, mérlegelhetők az elvárások, végiggondolhatók a kockázatok, s többnyire a megbízott fél egzakt módon is alakot ölt, így megbízhatósága – személyre szabottan – szintén számba vehető (Cox 2004). A bizalomkutatás néhány irányzata ragaszkodik mindezen feltételekhez, mert így sokrétűen vizsgálhatóvá válik az, hogy valaki hajlandó-e vagy sem bizalmat mutatni (Bachmann és Zaheer 2006; Hardin 2001; Lyon et al. 2012; Möllering 2006).

Gyakori e megközelítést képletformában is megjeleníteni, miszerint *A megbízik B-ben, hogy az Y-t fog cselekedni a, b, c... feltételek mellett* (Bauer és Freitag 2018; Hardin 1993). Minél hosszabb a képlet, annál többféle szempont kerül tudományos górcső alá. Annál biztosabban lehet megállapítani a szubjektív kockázátészlelés egyéni ismérveit, s annál pontosabb az azokból történő általánosítás (Eckel és Wilson 2004). Általánosítás arra vonatkozólag, hogy az emberek milyen feltételek (biztosítékok) mellett hajlandók érintkezni.

E perspektíva fontos problémát ragad meg a bizalomkutatáson belül. De elhamarkodottan összekeveri az interakció vállalhatóságát, azaz a bizalommutatási hajlandóságot a bizalom érzésével. Az előbbi egy cselekvési forma, pontosabban: feltételekhez kötött cselekvési hajlandóság. A bizalom azonban érzés (Barbalet 1996). Még Hardin (2006), a racionális döntéseméletre alapozott bizalomkutatás egyik legismertebb alakja is leszögezi: a bizalom nem döntés függvénye, nem tud az egyén úgy határozni, hogy megbízik másokban. Bizalmat mutatni, vagyis adott feltételek mellett vállalni a kockázatokat és érintkezni, nem ugyanaz, mint bizalmat érezni. Ez az a pont, ahol mind a bizalomkutatás, mind pedig maguk a cselekvő egyének is rossz (tapasztalathibás) megismerésekre és elhamarkodott (kategóriahibás) értelmezésekre juthatnak.

A cselekvéseméleti megközelítést alkalmazó bizalomkutatás, az eredetileg tisztán racionális döntéseméleti logikához képest (miszerint a kockázati tényezők mint információk mindig objektívek, még akkor is, ha az egyének szubjektíve mérlegelik azokat), mindinkább pluralizálódni látszik (Bauer 2021). Ez annyit tesz, hogy a legújabb szituatív bizalomelméletek már nagyobb hangsúllyal veszik figyelembe az intézményi, kulturális, sőt pszichológiai aspektusokat, amelyek a bizalom forrásaiként ismertek, s szélesen elfogadott nézet szerint hatnak arra, hogy az egyén mit érz lel kockázatosnak (Wilkinson-Ryan 2020). A bizalommutatási hajlandóság és a bizalom érzése azonban továbbra is összekeveredik a cselekvéseméleti megközelítésben (Coleman [1990] talán egyedi kivétel). Ennek pedig az a fent említett összefüggés az alapja, amely szerint az egyén csak az interakciós elvárás megindokolhatósága és a másik előzetesen vélelmezett megbízhatósága esetén hajlandó bizalmat mutatni. Ezek (mélyebb vagy felszínebb) kognitív tudatosítását ugyanis affektív impulzusként is szokás értelmezni – nem feltétlenül kibontakozott bizalomként, de mindenképpen valami érzelmileg releváns késztetesként (Offe 1999). Ez azonban amennyire igaz, ugyanannyira téves feltételezés is lehet. A kimenetekkel kapcsolatos elvárások megindokolhatóságához és a másik megbízhatóságának vélelmezéséhez nem kell a megbízó félnek ugyanis bizalmat éreznie (vö.: Cook et al. 2005). Egészen más jellegű okai is lehetnek erre.

Az elvárások megindokolhatóságával kapcsolatban nem lehet általános sémát felállítani. Ez teljesen szituációfüggő. A racionális döntésemélet érvelése szerint azonban ez nem probléma, mert azonos szituációs helyzetben, azonos individuális körülmények és strukturális feltételek mellett, illetve azonos informáltság esetén mindenki számára

ugyanazok a kimeneteli lehetőségek mutatkoznak, amelyeknek éppen ezért ugyanazon objektív kockázataik vannak (Cook és Santana 2018). Hogy ki, milyen elvárást fogalmaz meg, az persze szubjektív, de az egyes kimenetek kockázattartalma objektív. Vagyis a racionális döntéelmélet szerint, ezen elvszerűségből következően, hiába látják az emberek különbözően a kockázatokat (egyéni kockázátészlelés szubjektivitása), attól még a szituációból fakadó kimeneteli kockázatok objektívek (Eckel és Wilson 2004). S éppen ezért az informálódásra való törekvés mindenki részéről észszerű magatartás. Így bár az interakciós kimeneteli elvárások mérlegelését, a szituációk végtelen sokrétegűsége miatt nem lehet sematizálni, arra vonatkozólag azonban világos elv fogalmazható meg, hogy az informáltság mélyítése és gyarapítása mérsékli a kockázatokat. Az elvárások megindokolhatóságának kognitív folyamata tehát mindenképpen racionalizálható.

Az interakciós partner megbízhatóságának igazolásához már sokkal inkább lehet általános sémamodellt alkalmazni – mivel mindannyian emberek vagyunk, tehát társas érintkezéseinkben emberekkel van dolgunk. Ezért a bizalomkutatáson belül léteznek úgynevezett „elméleti igazolástipológiák” a másik megbízhatóságával kapcsolatban (az egyik úttörő munka e téren: Barber [1983]). Sztompka (1999) az igazolások három alaptípusát különbözteti meg – ezek: racionális, morális és emocionális igazolások –, hangsúlyozva, hogy az egyének individuális igazolásmintázata mindig összetett. A lengyel szerző érveléséhez hasonlóan Mayer és szerzőtársai (1995) is három ismérv szerint csoportosítják a másik bizalomra méltó voltát, annak hozzáértésében (racionalitás), integritásában (morális-etikai aspektusok) és jószándék-vezéreltségében (emocionális tényezők) megragadva e bizalomébresztő tulajdonságokat. Ez utóbbi tipológiát irányadónak fogadja el Dietz (2011) és Bachmann (2011) is. Mivel Sztompka okfejtése a legrészletesebb az irodalomban, így röviden térjünk vissza elméletéhez. Nála a racionális igazolások a megbízott-jelölt észszerű magatartását leíró ismérvekre összpontosítanak. Azt mérik fel tehát, hogy a másokra jellemző-e rendszeresség (koherensség és kiszámíthatóság), logikusság (indokoltág és okszerűség), objektivitás (realitásérzék és tényszerűség), hatékonyság (kompetensség és teljesítménybiztosság), továbbá konformitás (szerephez hű viselkedés és megjelenés). A morális igazolások esetében az érdekli az egyént, hogy a másik mutat-e erkölcsi felelősséget (normakövetés és tiszteletreméltóság), nyíltságot (egyenesség és őszinteség), jóindulatot (kedvesség és nagylelkűség), valamint igazságosság iránti fogékonyságot (egyenlő bánásmód, méltányosság, becsületesség). Az emocionális igazolások pedig a másik érzelmi megalapozottságú, odaadó magatartását visszatükröző tulajdonságait veszik számba, vagyis azt, hogy a partner mennyire önzetlen (mások érdekeire adó), nagyvonalú (segítőkész és oltalmazó), empatikus (szenzitív és együttérző). Sztompka úgy véli, azt feltételezni valakiről, hogy a gondolkodását és cselekedeteit illetően észszerű, a legkevésbé kockázatos. Ezzel szemben a másik megítélése során morális vagy emocionális igazolásokra hagyatkozni, lényegesen sokrétebb tapasztalatot feltételez.

A fentiekből az interakciós elvárás megindokolhatósága és a másik előzetesen vélelmezett megbízhatósága tekintetében világos iránymutatás olvasható ki. Egyfelől racionális – azaz érdemben kockázatomérséklő – viselkedés informáltságra törekedni. Másfelől hasonlóan észszerű arról meggyőződni, hogy a partnerünk szintén racionális beállítottságú, s így ő is informáltsága kiterjesztésében érdekelt. Mindezekből pedig értelemszerűen következik: ha képes vagyok helyesen látni a lehetséges kimeneteli opciókat, s partnerem

szintén racionális, akkor nemcsak a saját elvárásomat tudom beazonosítani, de a másik elvárását is. S ha a kettőnk elvárása nem ütközik, sőt esetlegesen még egybe is esik, akkor az érintkezés kockázattartalma lényegesen csökkenthető. Ezen okfejtés Hardinnál (2006) ekképp jelenik meg: ha a megbízó fél elvárásai benne foglaltnak a megbízott fél elvárásaiban, akkor előbbi okkal mutathat bizalmat utóbbi felé (ez az úgynevezett *encapsulated trust* esete).

E gondolatmenet mindenképpen igaz az interakció vállalhatóságára, vagyis a bizalommutatási hajlandóságra vonatkozóan. De itt affektív, érzelmileg releváns bizalomról nem feltétlenül van szó. Az interakciós elvárás megindokolhatósága és a másik előzetesen vélelmezett megbízhatósága tekintetében imént vázolt racionális döntésméleti keret egy kognitív folyamatot ír le, amelynek nincs szükségszerű bizalomébresztő, affektív jellegű hozadéka az egyén számára azért, mert az érintkezés létrejött, és a kölcsönös elvárások teljesültek. Cook és szerzőtársai (2005), valamennyien a racionális döntésméleti bizalomkutatás jeles alakjai – Hardin és Lévi –, ezért is vonják le a következtetést, miszerint az együttműködés nem feltétlenül igényli a bizalmat. Felismerik ugyanis, hogy a fenti leírásból hiányzik az az elméleti kapocs, amely megmagyarázná, miért alakul ki feltétlen bizalomérzés az egyénben a bizalommutatási hajlandóság hatására, vagyis pusztán az interakció vállalásától. Említett szerzők bár nem teszik hozzá, de látni kell, ha valami érzelmi értelemben a fenti racionális modell fényében releváns, az sokkal inkább a fokozott kockázatmérséklési törekvés, a megcáfolhatatlan bizonyosság keresése, illetve a másik feltételezhető érdekeinek, szándékainak, viselkedéseinek, jövőbeli lépéseinek előre látása és pontos kalkulálása, vagyis csupa olyan biztosítékkutatási motiváció, amelyet nem a bizalom, hanem éppen ellenkezőleg: a bizalmatlanság érzése ösztönöz. Hogy cselekvő egyének szituatív helyzetekben ilyesféle észszerű mérlegelést (is) folytatnak, az persze teljességgel életszerű elképzelés. S éppen ezért a szituatív bizalomkutatás probléma- és kérdésfelvetése önmagában nem hibás. Ám az elméletileg kidolgozott racionális döntési keret nem feltétlenül a bizalom megteremtésének folyamatát modellezi. Egyetlen dolgot illusztrál bizonyossággal: ez pedig a bizalmatlanság visszafojtásának praxismódozata (Grünhut 2020a; Ita és Grünhut 2020).

De mi következik abból, ha egyesek jobban, mások pedig kevésbé igénylik az ilyesféle racionális biztosítékokat? Hiszen eredményeit tekintve erre fut ki a racionális döntésméleti perspektíva. Nos, ha erre a kérdésre választ akarunk adni, akkor visszajutunk ezen írás kiindulópontjához, nevezetesen ahhoz, hogy mindenki általában viszonyul valahogyan ismeretlen, névtelen, arctalan embertársaikhoz, mégpedig több vagy kevesebb bizalommal. Mert igaz, amit Sztompka mond, hogy a legkevésbé kockázatos az, ha másokról azt feltételezzük: gondolkodásukat és cselekedeteiket illetően racionálisak. De észre kell venni közben azt is, hogy ez utóbbi tétel különösen azokra igaz, akik egyébiránt bizalmatlanok embertársaikkal szemben. Hiszen ők e logika szerint milyen meggyőződést képviselnek? Azt, hogy lényegesen több észszerű ember van, mint erkölcsös és/vagy érzelmileg odaadó. Ezért a racionalitás a legkisebb kockázat. De mindebből az is következik, hogy a morális és emocionális biztosítékok erősebb igazolások a bizalom megalapozásához. Ha pedig valaki kevésbé igényli a racionális igazolásokat bizalommutatási hajlandósága feltételeként, ez elsősorban azért lehet, mert hisz a mások jellemzően erkölcsös és érzelmileg odaadó viselkedésében. Mivel hinni tud ebben, ezért nincs szüksége racionális biztosítékokra.

Vagyis éppen a racionális döntésméleti érvelést követő, azt kitágítani-gazdagítani igyekvő szituatív bizalomkutatás vezet vissza minket ahhoz az feltételezéshez, miszerint az egyéneket igenis jellemzi, mégpedig diszpozíciós természetű, a gondolkodásmódjukat, megismeréseiket, fogalomalkotásaikat, percepcióikat, ideáikat, meggyőződéseiket, attitűdjeiket, magatartásformáikat és praxisválasztásaikat mélyen meghatározó szubjektív beállítódásként egyfajta érzelmi tartalmú viszonyulás embertársaikhoz. Ezt gondolja többek között Coleman (1990), Erikson (1968), Giddens (1990), Holmes (1991), Rosenberg (1957), Rotter (1980), Uslaner (2002) és Wrightsman (1991). Sőt, a racionális döntésméleti érvelés még arra is rámutat (tegyük hozzá, akaratlanul), hogy ezen általános, affektív jellegű viszonyulásban egyidejűleg van jelen a bizalom és a bizalmatlanság érzése, egyénenként változó mértékben. Ezért folyamodnak az emberek szituatív helyzetekben eltérő igazolásmintázatokhoz. A morális és emocionális igazolásokkal a bizalomérzésüket előtérbe helyezve, mondván az embertársaik általában erkölcsösök és érzelmileg odaadók, ezért bizonyosan interakciós partnerük is az. Vagy ha ezen affektív készletés egyesekben jellemzően gyenge, esetleg az egzakt partner kétségeket ébreszt bennük a megbízhatóságát illetően, akkor kénytelenek az egyének végiggondolni a racionális biztosítékokat, azokkal tompítva a bennük meglévő-feltörő bizalmatlanságot (Grünhut et al. 2019).

Az embertársakba vetett bizalom

Ebben a fejezetben – a fenti gondolatmenetet folytatva – egyrészt szó lesz arról, hogy mi az embertársakba vetett bizalom mint affektív jelentőségű, egyéni diszpozíció élményforrása, azaz mivel magyarázható kialakulása vagy éppen hiánya; másrészt tárgyalásra kerül az is, hogyan hat az embertársakba vetett bizalom mint viszonyulás a társas érintkezéseinkre.

Mint azt fentebb láttuk, a bizalommutatási hajlandóság szempontjából elegendő igazolás lehet, ha az egyén észszerűen gondolkodik és viselkedőnek véli a másikat. Affektív bizalomérzés azonban nem feltétlenül párosul ezen érintkezési hajlandósághoz mindaddig, míg a megbízó fél morális és emocionális igazolásokat nem tud érdemben mobilizálni. Vagyis attól fog az egyén bizalmat érezni a másik felé, hogy az – nem várt vagy nem szükségyszerű módon – erkölcsösnek és érzelmileg odaadónak bizonyul (Wilson 1993). Azaz, ha a megbízott fél nem pusztán észszerű, és így racionálisan kiszámítható a cselekedeteit illetően, hanem például közvetlenül nyílt, őszinte, jóindulatú, kedves, nagylelkű, igazságos, méltányos, becsületes, önzetlen, nagyvonalú, segítőkész, oltalmazó, együttérzést és empátiát mutató, gondoskodó stb. Ezek azok a tapasztalatok, amelyek bizalmat ébresztenek. Pontosabban fogalmazva: ezek hívják elő az egyénben az embertársai felé általában – többé vagy kevésbé – érzett bizalmát, amelyet aztán a másikkal érintkezve is szabadon (vagy legalábbis bizonyos korlátok mellett, szabadabban) érezni tud. Nem dönt tehát az egyén arról, hogy bizalmat akar érezni. Nem képes arra, hogy kognitív módon megalapozza, megkonstruálja a bizalmát a másik felé. Ehelyett bizonyos tapasztalatok érintik meg, mégpedig bátorítóan, s ezek hatására érzi – többé vagy kevésbé – ébredezni, felszabadulni az amúgy általában embertársai felé irányuló bizalmát a másikkal érintkezve.

Miért ilyen, sajátosan erkölcsi és érzelmi tartalmú tapasztalatok hatnak az egyénre? Azért, mert korai gyermekkorától kezdve mindenki ilyen jellegű tapasztalatok élményszerű

megléte vagy hiánya tükrében kezd el másokhoz viszonyulni (Baier 1986). Először az elsődleges csoportokon belül szüleihez, gondozóihoz, nevelőihez, legközelebbi hozzátartozóihoz és társaihoz, majd a szocializáció egyre tágabb szinterein másokhoz. Másként fogalmazva, akivel kisgyermek korától szeretetteljesek, őszinték, jóindulatúak, kedvesek, nagylelkűek, igazságosak, méltányosak, becsületesek, önzetlenek, oltalmazók, empaticusok stb. az elsődleges kapcsolatai, az az ilyesféle – rendszeres – tapasztalatok tükrében interiorizálni képes az érzést, miszerint az emberek jellemzően erkölcsösek és érzelmileg ódaadók (vö.: Erikson 2002). Persze nem állít fel a kisgyermek normatív fogalmi kategóriarendszert a viselkedésmódokról, sőt még csak nevet sem ad az érzésnek, amiben része van. Egyszerűen a saját tapasztalatáról tudja, hogy jó. S ennek hatására valami olyasmi affektív meggyőződés alakul ki benne, hogy ha velem a szüleim, gondozóim, nevelőim, hozzátartozóim, társaim ilyenek, akkor az emberek általában ilyenek, és ez az *emberséges* viszonyulás. Meg lehet tehát bízni másokban, mert bennük is megvan ez az emberség.

Ezzel szemben, ha valaki kisgyerekként elszenvedi e tapasztalatok hiányát, sőt éppen ellenkezőleg, rendszeres jelleggel szeretethiányban, szándékos rosszindulatban, gonoszságban, önzőségben, őszintétlenségben, igazságtalanságban, kegyetlenségben, érzéketlenségben, megszegényítésben, elhagyatottságban, sértő-bántó bánásmódban, fizikai és/vagy verbális erőszakosságban stb. van része, az elkerülhetetlenül ezt a megterhelő érzelmi élményt rögzíti magában. Ezért azt fogja gondolni, mégpedig emocionális tapasztalata okán: ha az elsődleges kapcsolatai így viszonyulnak hozzá, ilyen *embertelenséggel*, akkor abból az következik, hogy az emberek általában ilyenek. Senkiben sem lehet tehát megbízni, mert mindenki ott van ez az embertelenség.

Amikor Erikson (2002) ösbizalomról, Adorno (2020 [1951]) összeretetről, Kristeva a szimbolikus nyelvi kommunikációt megelőző, *szemiotikus azonosulásról* (McAfee, 2003), Honneth (2013) pedig az *elismerés* mindenki vele született, eredeti képességéről ír, akkor valamennyien ugyanerről a koragyermekkorai szakaszban megalapozódó, ugyan nem determinisztikus, de az egyéni személyiséget alapjaiban meghatározó embertársi viszonyulásról értekeznek. Anélkül azonban, hogy kilépnénk a szorosan vett bizalomelméletek keretéből, mint fentebb láttuk, Colemantól Uslanerig és Writhsmanig számos szerző szintén tárgyal egyfajta bizalomdiszpozíciót (még ha nem is nevezik így valamennyien) mint az egyén másokhoz való kapcsolódását jellemzően befolyásoló individuális beállítódást. Minden elméletalkotó kidomborítja ennek érzelmileg releváns, affektív természetét, alapvető rögzültségét, valamint lassú és nehézkes változását, illetve csak rendkívül jelentős események, élmények hatására történő gyors átrendeződésének lehetőségét. Baier (1986) szerint e bizalomdiszpozíció már a kisgyerekeknél formát ölt, mivel annak forrása a legszorosabb, legintimebb társas kapcsolatok alapvető érzelmi tapasztalata (intimitás és bizalom efféle összefüggését egyébként Beck és Beck-Gernsheim [1995], Giddens [1991] és Timmerman [1991] is kiemelik). Miközben a bizalomdiszpozíció forrása tehát egy szűk, behatárolható, partikuláris kapcsolati körre összpontosul, addig e viszonyulás címzettje – nemcsak áttételesen, hanem az élmény ismételhetsége vagy éppen a szenvedés elkerülése végett, közvetlenül is – egy, az elsődleges csoportnál mindenképpen sokkal szélesebb közeg: maguk az embertársak (Rorty 1999). A gyermek élvezi vagy elszenvedi a felé mutatott viszonyulást, viszonozza azt, illetve kiterjeszti mások irányába. Ha alapvetően jó az élmény, akkor minél többször, minél több emberrel szeretné megtapasztalni, ha pedig

egyértelműen rossz, akkor minél ritkábban és minél kevesebb emberrel érintkezve akarja kitenni magát annak.

Ezen elméletekből tehát világosan kiolvasható az a vélekedés, miszerint az egyén már az élete legkorábbi szakaszában megtapasztalja azt, hogy kölcsönös bizalomban élni másokkal jó, vagy – éppen ellenkezőleg – mennyire veszélyes, szenvedésekkel fenyegető másokhoz kapcsolódni, s ezért jobb bizalmatlannak maradni. Az embertársakba vetett bizalom tehát olyan, pszichológiailag releváns érzelmi drive, amely jellemzően meghatározza azt, hogy az egyén milyen gondolkodásmódot alakít ki, milyen percepciói és vélekedései vannak önmagáról, másokról és a világról, milyen attitűdöket képvisel, milyen magatartásformát tanúsít, illetve milyen praxisokat választ mindezek szerint. Az embertársakba vetett bizalom strukturálja az egyén gondolatait és cselekedeteit. Nem egy végérvényesen rögzült és statikus beállítódása ez az egyénnek, hiszen számos tapasztalat válthat ki dinamizáló hatásokat, illetve azok következményeként, érdemi változásokat. Ugyanakkor a mindennapos érintkezésekbe senki sem valamiféle „üres szubjektumként” érkezik, spontán módon, aktuális mérlegelései és kognitív döntései szerint alakítva legmélyebb, konstitutív erejű bizalom- és bizalmatlanságérzéseit.

Aki inkább bizalommal viszonyul embertársaihoz, az sem bízik persze senkiben sem naiv vagy vak módon – a közeli partnereiben sem, s különösen nem az idegenekben. Ehelyett azzal az affektív meggyőződéssel alakítja társas érintkezéseit, hogy *miért ne bízhatna meg* másokban. Legyen a másik akár intim rokona, barátja, vagy csak egy ismeretlen embertársa. Érzelmi tartalmú tapasztalatai tükrében ugyanis meggyőződéssel hiszi, hogy az emberektől jellemzően emberséges (azaz erkölcsös és érzelmileg odaadó) viszonyulásra számíthat. A másik megbízhatósága ezért a másikon múlik (Grünhut 2020b). Vállalja tehát az egyén azt a sérülékenységet, azt a kockázatot, hogy a másik esetlegesen nem bizonyul megbízhatónak. Azért tudja vállalni, mert affektív, általában az embertársak felé irányuló bizalomérzése arról biztosítja, hogy az emberek jellemzően emberségesek, s ha valaki vissza is él ezzel a bizalommal, akkor az egyén ezt a csalódást másokkal érintkezve feloldani, feledni tudja. Az embertársaiban inkább bízni képes egyénben tehát megvan az önbizalom az esetleges sérülékenység leküzdésére.

Aki viszont, éppen ellenkezőleg, inkább bizalmatlansággal viszonyul embertársaihoz, az mindig azt a kérdést teszi fel magának: *miért bízhatnék meg* a másokban? Az élete során felhalmozódó, de különösen gyerekkorában tapasztalt szenvedésélmények, illetve azok érzelmi lecsapódása készíteti az egyént e szemléletre, amely az újabb sérüléseket megelőző óvatosságra inti. Mivel embertársaitól jellemzően embertelen (azaz erkölcstelen és érzelmileg közömbös) viszonyulásra számít, ezért érintkezéseiben racionális biztosítékokra törekszik. A másik megbízhatósága így csak részben múlik a másikon – a bizalmatlan egyénnek ugyanis magát kell előzetesen meggyőznie. Affektív, általában az embertársak felé irányuló viszonyulása azzal a szorongással tölti el, hogy ha nem elég elővigyázatos, akkor a szenvedésélményei felerősödhetnek, eláraszthatják. Hiányzik tehát a bizalmatlan egyénből az az önbizalom, amelyre az esetleges sérülékenység leküzdéséhez lenne szüksége.

Mielőtt továbblépnénk, ehelyütt fontos még egyszer tisztázni a determináló magyarázat elkerülése végett, hogy jelentőségteljes életélményei és annak megfelelő lelki fejlődése szerint mindenkiben egyszerre van jelen bizalom- és bizalmatlanságérzés diszpozícióként – persze individuálisan eltérő arányban (vö.: Heller 2015). Bizalmat és bizalmatlanságot

tehát nem egymást kizáró érzésekként, valamiféle képzeletbeli érzésskála két végpontjaként kell elképzelni. Aki inkább megbízik embertársaiban, annál is hatással lehet az affektív bizalmatlanságérzés eseti szituációkban a kognitív mérlegelési folyamatokra, miként ennek a fordítottja is elképzelhető. Senki sem bízik ugyanis abszolút módon másokban, miként senki sem végtelenül bizalmatlan minden embertársával szemben. A fenti, ideáltípuszerű leírások ezért sokkal inkább az elméleti ábrázolást szolgálják, semmint sematikus valóságmagyarázatokat kívánnak adni. Már csak azért is hiba lenne teljesen kiélezett és szinte átjárhatatlan különbségeket tenni, mert az emberek bizalom- és bizalmatlanságdiszpozíciója változhat. Mind lassú, mind hirtelen makro- és mikroszintű hatások kiválthatnak jelentős módosulásokat az egyének szubjektív beállítódásában (lásd erről: Uslander 2002).

Az embertársakba vetett bizalom mint individuális diszpozíció az interakciókkal kapcsolatos elvárások indokolhatósága, valamint a másik megbízhatóságának igazolása terén befolyásolja az egyén társas érintkezéseit. Vagyis már a kognitív bizalommutatási hajlandóságot megelőzően érvényesül affektív hatása. A megbízó fél hiába törekszik informálódásra, a kimeneteli kockázatok soha nem lehetnek olyan objektívek, ahogy azt a racionális döntéseméleti logika állítja, mert az elvárások és igazolások mérlegelése mint szubjektív jelentésadás nem tud függetlenedni attól az affektív érzésvilágtól, amely tulajdonképpen maga az egyén. Senki sem tud kilépni önmagából, hogy az információkat tényszerűségükben értelmezze, azaz a maga, érzelmileg megalapozott hitrendszere, gondolkodásmódja, megismerései, percepciói, ideái, vélekedései és meggyőződései helyett, valami, emberi tudattól teljesen független, objektív tudás által ellenőrizze, s aztán azokat így, esetleges emocionális torzításoktól mentes formában el- és befogadja.² Van természetesen arra lehetőség, hogy különböző szubjektív tudásokhoz hasonlítsa az egyén saját kockázatszleléseit, amely művelet kritikai felülvizsgálatra készítheti az adott illetőt, sőt akár az érzelmileg megalapozott reflexértelmezése teljes újragondolására is, de ez még önmagában nem biztosíték semmire.³ Az efféle informálódás nem feltétlen garancia az objektíven megalapozott bizalommutatási hajlandóságra, s bizonyosan nem szolgál döntő hatással az egyén érzelmileg releváns bizalomdiszpozíciójára.

Mindebből kiindulva, látnunk kell, hogy az embertársaihoz bizalmatlanul viszonyuló egyén nem azért törekszik informálódásra, azaz az elvárások észszerű módon mérlegelt indoklására és a másik megbízhatóságának racionális igazolására, mert ez valóban objektív, s így kockázatmérséklő. Egyszerűen azért fontos számára ez a kognitív mérlegelés, mert nem tud máshoz folyamodni. Mert a mögöttes affektív készítés azt sugallja neki, hogy az érintkezés által sérülhet és szenvedéseményei felerősödhetnek. A racionális indoklás és igazolás tehát nem ébreszt bizalmat az egyénben. Csupán segít neki kezelni

---

2 Nincs hely ezen írásban az *Igazság* versus szubjektív igazságokból, kommunikatív és konszenzusos módon létrehozott *igazságosság* elméleti vitájának bemutatására (lásd erről: Rorty 1991, 1998). Annnyit érdemes itt kiemelni: az embertársakba vetett bizalom tulajdonképpen szorosan összetartozik az igazságossággal, vagyis a mások szubjektivitása iránt érzett és mutatott azon bizalomtelt viszonyulással, amely kizárja azt, hogy az emberek közötti érintkezéseket valamiféle tőlük függetlennek tűnő objektív racionalitás mint általános tudás, illetve annak megfelelően – észszerű módon – levezetett bizonyosságok egyéni tudatosítása határozza meg.

3 A közgazdaságtan terén Knight (1921) és Keynes (1921) száz éve kezdték el az úgynevezett objektivistá–szubjektivistá vitát, amely máig eldöntetlenül áll, s két összeegyeztethetetlen hitrendszerré csontosodott. A bizalomkutatás racionalista és diszpozíciós értelmezéseinek kibékíthetatlensége ugyanerre vezethető vissza, amennyiben a kockázatszlelést az előbbi objektív sémákra igyekszik redukálni, míg az utóbbi szerint ez merő képtelenség.

a bizalmatlanságot, hogy cselekedni, érintkezni tudjon (Grünhut et al. 2019). Hasonló értelemben, a másokhoz inkább bizalommal viszonyuló egyén szintén nem a bizalomérzése megalapozásához törekszik informálódásra – ha egyáltalán így tesz. Az interakciós partnere megbízhatóságát ugyanis morális és emocionális jellegű igazolásokkal támasztja alá önmaga számára, mert affektív szemlélete és arra épülő szubjektív beállítódása szerint embertársait jellemzően erkölcsösnek és érzelmileg ódaadónak véli. Tehát a mások emberségéből mint tapasztalatból kiindulva, megvan ezen egyénben az az általános bizalomérzés, amely alapján bizalmat mutathat interakciós partnere felé. A racionális indoklás és igazolás tehát esetében is az esetleges bizalmatlanság kezelésére való (nem ritkán éppen a bizalommutatás megvonására).

Az embertársaihoz bizalmatlanul viszonyuló egyén szemében sok minden gyanút keltethet. Ezért általános érvényű igazság számára az informálódás fontossága, s annak racionalitása. Ezzel nem jut közelebb semmilyen objektív valósághoz, de önmagát – ideiglenesen és lehetségesen – sikerülhet meggyőznie, azaz a bizalmatlanságát visszafojtania. E viszonyulásban van valami szomorú körkörösség. Az egyént affektív késztetési óvatosságra intik, mondván az emberek általában erkölcstelenül és érzelmileg közömbösen viselkednek. A bizalmatlan egyén ezért őszintén úgy véli, hogy saját elővigyázatosságán, azaz elsősorban racionális informálódásán múlik a csalódások elkerülhetősége. Viszont ezzel a másik nemcsak az önnön megbízhatóságát nem tudja megerősíteni a bizalmatlan egyén előtt, de még a vélelmezett megbízhatatlanságára sem tud igazából rácafolni. Vagyis a bizalmatlan egyén, éppen az érintkezések által, újra és újra reprodukálja alapvető bizalmatlanságérzését, illetve abból fakadó viszonyulását másokhoz.⁴ Sőt, még a másokban is bizalmatlanságot válthat ki túlbiztosítási törekvései miatt. Ezzel szemben az embertársaihoz inkább bizalommal forduló egyén kevésbé vélelmez gyanúsnak információkat, vállalja a sérülékenységet, hogy a másik visszaélhet a bizalmával, s ezzel ténylegesen a másokra hagyja azt, hogy megbízhatónak bizonyuljon, ami egészen másfajta kölcsönösséget teremt közöttük az előbb leírt relációhoz képest. Természetesen nem veti el az informálódást az embertársai felé bizalmat érző egyén sem, de egészen más az informálódási szükséglete, mint a bizalmatlannak. S mindez számára ugyanannyira észszerű, mint a bizalmatlan egyénnek a sokkal átfogóbb biztosítékigénye.

Embertársakba vetett bizalom, összetartozás, együvé tartozás

A tanulmány első része a szituatív bizalom elméleti okfejtéseiből következtette ki azt, hogy mindenki általában viszonyul valamilyen módon ismeretlen, arctalan, névtelen embertársaihoz, mely szubjektív viszonyulás meghatározó affektív tartalommal, diszpozíció

---

⁴ Ezen önszabotáló körkörösségből, merthogy ez sem végérvényesen determinisztikus állapot, úgy tud kilépni a bizalmatlan egyén, ha felismeri, hogy a másik – mindenféle észszerűség nélkül – erkölcsösen és érzelmileg ódaadó módon viselkedett vele, illetve viszonyult hozzá az érintkezésük során. Ha ismétlődően ilyen tapasztalatban van része a bizalmatlan illetőnek e másik féllal, akkor ez az intim élmény előhívhatja benne az elnyomott, elhalványult bizalomérzéseit. E fordulat akkor válik tartóssá, ha az egyén képes reflexíven és kritikailag belátni, hogy nemcsak az adott másikkal találta meg a bizalmat, illetve az azzal járó kölcsönösséget, közelséget, reciprocitást, megértést, nyitottságot, elfogadást, odafordulást stb., hanem általában embertársai felé is felerősödött a bizalma (vö.: Grünhut 2020a).

természettel bír az egyén személyiségének egészére. Ezt követően a második rész bemutatta e viszonyulás élményforrását, azaz kialakulásának és formálódásának érzelmileg releváns dinamikáit, illetve tárgyalta azt is, hogy ez az embertársak felé általában érzett – több vagy kevesebb – bizalom mennyiben és milyen áttételekkel hat az egyén bizalommutatási hajlandóságára, társas interakcióira. A most következő harmadik fejezet végezetül azt kívánja körbejárni, hogy az embertársakba vetett bizalomnak, a fent írtakon túl, mi az az alapvető társadalomelméleti ismérve, amit mindenképpen szükséges koncepcionálisan tisztázni e jelenség helyes megértése és interpretációja szempontjából.

A bevezetőben már szóba került, hogy e bizalomfajtát gyakran általánosított bizalomként, esetenként társadalmi bizalomként vagy morális bizalomként említik a szakirodalomban. A fenti okfejtés tükrében ezek egyaránt helyes elnevezések, hiszen alapvető elméleti aspektusaira tapintanak a fogalomnak. Az általánosított bizalomban benne van az a projekciós dinamika, hogy az egyén az elsődleges kapcsolataiban, azok intim, partikuláris közegében szerzett tapasztalatait, illetve az azokkal járó jó és/vagy rossz érzéseit vetíti ki másokra. A társadalmi bizalom reflektál arra, hogy ez az általános viszonyulás valamilyen széles, absztrakt közösség felé irányul, mindenképpen meghaladja tehát egy szűk, az egyén által személyesen, látásból vagy elbeszélésből ismert csoport(ok) tagjait. Olyan bizalom ez, amelynek alapja nem az azonosság közös identitásában, hanem az annál lényegesen tágabb, a máság felé is irányuló viszonyulásban keresendő. A morális bizalom elnevezés pedig előtérbe állítja a fogalom erkölcsi (és érzelmi) magvát, vagyis azt, hogy az egyén mások felé érzett bizalma morális és emocionális igazolásokkal megtámogatott, illetőleg erkölcsileg és érzelmileg releváns lelki-pszichológiai tapasztalatokon nyugszik. Mindegyik megnevezés helyes tehát. De valamennyiből hiányzik annak világos rögzítése, hogy e szubjektív viszonyulás címzettjei általában az embertársak, mégpedig bármiféle megkötés nélkül. Sem a mások, akik felé az egyén irányítja projekcióját, sem az elképzelt, imaginárius „társadalom”, sem a morális „élményközösség” nem lehet szűkebb csoport, mint általában az embertársak. Ha ez nem így van, amit gyakorlati példák és azok empirikus vizsgálatai persze nem zárnak ki, akkor ennek elméleti következményét fontos tisztázni. Nevezetesen azt, hogy ilyen esetekben az egyén másokhoz való viszonyulását bizonyos szűkítő szempontok keretezik. Az ilyen viszonyulás tehát nem bármiféle megkötés nélkül, általában az embertársak felé irányul, hanem csak az emberek bizonyos csoportja, csoportjai felé.

A bizalomkutatáson belül Fukuyama (1997) vezette be a bizalomrádiuszok használatát, amely az elméleti részletezésen túl empirikus jelentőséggel bír. E bizalomrádiuszok tulajdonképpen csoportokba rendezik azokat az embereket, közösségeket, akik felé az egyén több vagy kevesebb bizalmat mutat. A legbelső kör áll legközelebb az egyénhez. Idetartoznak a szoros kötésű, intim jellegű, intenzív társas kapcsolatok, mint például a családdal, közeli barátokkal, rokonokkal-hozzátartozókkal folytatott interakciók. Ezt aztán különböző rádiuszok követik egészen a legtágabb körig, ami értelemszerűen általában az embertársak csoportja. A bizalomelméleten belül Sztompka (1999) megkísérelte a rádiuszok részletesebb tipológiájának kidolgozását, ennek végérvényes rögzítése azonban nehezen elképzelhető. Ami miatt a bizalomrádiuszok fontosak, hogy mind elméletileg, mind empirikusan lehetővé teszik a bizalomfajták elkülönítését. Fukuyamánál a két végpont, vagyis a legbelső körre érvényes partikuláris bizalom, illetve a legtágabb csoport felé mutatott általánosított vagy társadalmi bizalom differenciálása alapvető fontosságú,

s voltaképpen Sztompka elméleti keretrendszerében is hiába jelenik meg ennél több típus, a lényegi különbség nála szintén ugyanezen kettő között mutatkozik meg.

A bizalomrádiuszok segítenek megérteni az embertársakba vetett bizalom egyik alapvető koncepcionális elemét. Mégpedig azt, hogy minél szűkebb egy bizalomrádiusz, annál meghatározóbb abban a társas közegben valamiféle sajátos, egyedi azonosság jelentősége, miközben a táguló körökben – éppen ellentétesen – egyre inkább a másság válik dominánssá. Mivel az embertársakba vetett bizalom a lehető legtágabb embercsoportra vonatkozik, így tartalmában szinte teljesen a másság lesz kizárólagos. Mindezt úgy is megfogalmazhatnánk, hogy a másság a mindenkiben meglévő egyetlen azonos: mi, emberek mindannyian mások vagyunk, s ez bennünk a leginkább azonos. Az embertársakba vetett bizalom, mindenféle megkülönböztetés nélkül, az ismeretlen, arctalan, névtelen másokhoz való viszonyulása az egyénnek. Ha nem e formában és jelentéstartalommal érti az egyén, ami empirikusan tehát nem kizárható, akkor e legtágabb embercsoporthoz való viszonyulását az adott illetőnek szubjektív preferenciák határolják. Úgy is mondhatnánk: bizonyos egyedi azonosságigények akadályozzák a megkülönböztetéstől mentes viszonyulást általában az embertársak másságához.

Ancsel Éva (1981) fogalomdistinkciója, amelynek során megkülönböztette az együvé tartozást az összetartozástól, sokat segít értelmezni az embertársakba vetett bizalom lényegét. Ancsel szerint az együvé tartozásban mindig érvényesül az önmagát mi-közösségként meghatározó csoportnak valamilyen azonossága az e csoporton kívüli másokkal szemben. Vagyis csak bizonyos emberek tudnak együvé tartozni, akiknek ez a sajátságos azonosságuk eleve feltételezi mások kívülállását e körhöz képest. A mi együvé tartozásunk jelenti egyrészt, hogy ők nem tartoznak ide. De – s ez nagyon fontos – másrészt azt szintén implicite magában foglalja e tudat, hogy ők nem is tartozhatnak ide, mert azzal elveszne a mi együvé tartozásunknak az az alapja, miszerint vannak rajtunk kívülállók, akikhez képest mi együtt vagyunk. Ha ez nem így lenne, s bárki tartozhatna a mi-közösséghez, akkor azt már átjárná az összetartozás, viszont ezzel a mi egyedi, sajátságos azonossága is halványulna, s engedne a mások másságának. Ancsel szerint tehát együvé tartozni csak az azonossal lehet, mégpedig a mássággal szemben, míg a mássággal összetartozik az egyén. Az összetartozás nemhogy nem feltételezi mások kívülállóságát, de egyenesen elveti ennek lehetőségét.

Az embertársakba vetett bizalom mint koncepció az összetartozás talapzatán nyugszik. Ez az egyik legfontosabb fundamentuma. Vagyis arra reflektál, hogy az egyén miként viszonyul másokhoz, mégpedig bármiféle megkülönböztetés nélkül, általában mindenki másához. Amikor a bevezető úgy érvelt: a koncepciónak történeti és társadalomelméleti kontextussal bíró jelentése van, akkor arra utalt, hogy az embertársak mint fogalom tartalma értelemszerűen nem kortól és strukturális közegtől független. Mióta a bizalomkutatás értekezik e bizalomfajtáról, azóta is – pedig ez legfeljebb öt-hat évtized – sokat változott az embertársak mint legtágabb bizalomrádiusz interpretációja (vö.: Delhey et al. 2011; Fukuyama 1997; Realo et al. 2008; Reeskens 2013; Rosenberg 1957). A gyorsuló globalizáció, a végtelen termékláncok, a korlátlan információáramlás, a bárholonnyújtható és bárhol igénybe vehető digitális szolgáltatások, a folyamatosan táguló, de közben mégis egységesülő virtuális tér, a mind többek számára elérhető utazás, turizmus, a távmunka térnyerése, a külföldi tanulás, munkavállalás szokványossága (egyesekek

lehetősége, másoknak kényszere), a világhódító kulturális áramlatok (művészet, irodalom, zene, divat, életmód stb. terén), a nemzetköziesedett tudományosság és annak a közbeszéd napirendjét alakító tematikái, a globálissá váló politikai narratívák és ellennarratívák, illetve megannyi, az emberiséget közösen és kölcsönösen érintő kihívás (pl.: klímaváltozás, energiafüggőség, illegális migráció, globális szegénység, gazdasági-pénzügyi válságok, egészségügyi krízisek, terrorizmus, nemzetközi bűnözés, kibertámadások, háborúk, politikai szélsőségesedés, államkudarok stb.) hatására (vö.: Beck 1998; 1999; Giddens 1999), ma bizonyosan egészen másként gondolkozunk arról, kik az embertársaink, mint ötven vagy száz éve. Másként látjuk embertársainkat, mert más a világ, amiben élünk, amihez viszonyulunk, amiben másokkal érintkezünk. Nyilván másként gondolkoznak ezért ma a társadalomtudósok is az embertársakról. Még ha az elméletalkotók értekeztek is arról az 1960-as évektől, hogy van egy bizalomfajta, amely bármiféle megkülönböztetés nélkül, általában az emberek felé irányul, akkor is az általánosított bizalom, társadalmi bizalom és morális bizalom megnevezésekben implicite benne van valamilyen legitím szűkítés lehetősége. Szűkítés egy nemzetre, nemzetközösségre, civilizációra. Hiszen a morál az nem feltétlenül kultúrától függetlenül az alapvető emberi erkölcsiség. A társadalom nem feltétlenül egy politikai, nemzeti, etnikai, nyelvi közösségtől függetlenül a világtársadalom. S az általánosítottban sincs benne feltétlenül a mindenkire, bárkire vonatkozthatóság. Nincs benne e megnevezésekben e tartalom, mert abban a korban és strukturális közegben, amikor e koncepciók születtek nem kellett az embereknek bármiféle megkötés nélkül, általában az embertársaikhoz viszonyulniuk, s az elméletalkotóknak sem kellett ezt szigorúan kikötniük. Ma azonban már hiba lenne a legtágabb bizalomrádiusz esetében ilyen implicit szűkítési lehetőséget hagyni, s általában az embertársak és az összetartozás helyett, valamilyen sajátosan egyedi azonosságon alapuló mi-közösséget, illetve annak együvé tartozását elfogadni. Nem azért hiba ez, mert a normakövetelmények időközben szigorodtak, s erre a bizalomelméletnek is reflektálnia kell. Sokkal inkább azért, mert a világunk új korszakba lépett, amennyiben a fent írt globális tendenciák és azok állandó lokális hatáshullámai empirikusan valóságosak, vagyis struktúráteremtő, struktúraformáló hatásúak, s így az egyénekre is érvényesek. Azért kell tehát a legtágabb bizalomrádiusznak általában az embertársakra vonatkoznia, mert az embereknek is általában az embertársaikhoz kell viszonyulniuk a mai kor mindennapjaiban (Grünhut 2022). Természetesen az egyének előnyben részesíthetnek bizonyos azonosságokat az embertársak általános másságával szemben, de akkor erre – a kor és annak strukturális követelményei szerint – a bizalomkutatásnak adekvátan reagálnia kell. Mégpedig hangsúlyozva, hogy az ilyen szubjektíve preferált azonosságigény, vagyis az együvé tartozás szemlélete korlátozza a megkülönböztetéstől mentes, összetartozó viszonyulást másokhoz.

Összegzés

Jelen tanulmány az embertársakba vetett bizalom általános elméletének felvázolására vállalkozott. Nem koncepcionális előzmények nélküli fogalomalkotásra, hiszen a bizalomkutatás régóta ismeri, tárgyalja, kritikailag finomítja az e jelenségre vonatkozó különböző megközelítéseket és értelmezéseket (legfrissebb átfogó kötetek: Barradas de Freitas és Lo

Iacono 2021; Uslaner 2018). Amiben jelen munka hozzájárulni kívánt e teoretikus érvelésekhez, az egyfelől az embertársakba vetett bizalom mint az egyén másokhoz – köztük ismerősökhöz és ismeretlenekhez – való viszonyulásának világos elhatárolása a konkrét szituációkban, egzakt interakciós partnerek felé mutatott, kognitív módon indokolt és igazolt bizalomtól. Előbbi ugyanis az egyén diszpozíciós természetű, érzelmileg meghatározott szubjektív beállítódása. Egy olyan affektív drive, amely az adott illető jelentőségteljes életélményeinek, főként koragyermekkorai tapasztalatainak lelki-pszichológiai lecsapódásaként rögzült, s csak nagyon lassan és nehezen formálódik, erősen befolyásolva azt, miként gondolkodik, viselkedik, cselekszik az egyén, azaz milyen ideákat, percepciókat, meggyőződéseket és praxisokat fogad el, illetve alkalmaz. Az embertársakba vetett bizalom a másokhoz, mégpedig mindenki másához való általános, tehát szituáció-független, ám a szituatív érintkezéseket alapjaiban érintő-alakító viszonyulása az egyénnek. Mindig érzelmileg hat, s mindig összekeveredik benne a bizalom és bizalmatlanság érzése – egyénenként eltérő módon.

A szituatív bizalom ezzel szemben nem több, mint az egyén bizalommutatási hajlandósága, vagyis annak cselekvési szintű kifejezése, hogy az adott illető – többé vagy kevésbé ismert feltételek mellett – kész-e érintkezni másokkal, s vállalni az ezzel járó kockázatokat. Természetesen a szituatív bizalom háttérében is van érzés, csak éppen az interakció vállalása vagy annak elutasítása önmagában nem árulja el, különösen nem szükségszerű bizonyossággal, hogy mi ez az érzés: inkább bizalom vagy inkább bizalmatlanság? Márpedig abban egyetért a bizalomkutatás, hogy a bizalom egy érzés. S ha ez így van, akkor nem elég megismerni azt, hogy különböző szituációkban ki, miként cselekedne. Mert ebből az érzelmi háttérre nem következtethetünk. Ellenben ha sikerül feltárni, hogy adott illető miként viszonyul általában embertársaihoz, akkor sokkal többet megtudhatunk a vizsgált egyén érzelmi megalapozottságú beállítódásáról.

A szituatív bizalom és az embertársakba vetett bizalom világos elhatárolása lehetővé tette, hogy a tanulmány második részében mindazon elméleti okfejtései a szakirodalomnak, amelyek az embertársakba vetett bizalom tárgykörében eddig születtek, új összefüggésbe kerüljenek. Vagyis másodsorban azzal igyekezett az írás előmozdítani az embertársakba vetett bizalom fogalmának alaposabb megértését, hogy az annak kialakulására, formálódására, valamint az egyén személyiségét meghatározó jelentőségére vonatkozó érveléseket aszerint kapcsolta össze, hogy ez a diszpozíciós természetű, szubjektív beállítódás miként hat az adott illető szituatív bizalommutatási hajlandóságára. Mindez azért különösen fontos, mert a szituatív bizalomkutatás rendszerint azzal veti el az embertársakba vetett bizalom figyelembevételét, hogy az nem képes előre jelezni, konkrét helyzetekben miként fog viselkedni, cselekedni az egyén. Ezt a kritikai érvet azonban mielőbb vissza kell utalni a szituatív bizalommal kapcsolatos megközelítésekhez, hiszen azok a feltárt empirikus ismeretekből ugyan következtetni tudnak arra, hogy bizonyos információk és biztosítékok tudatában miként cselekedne az egyén, de azt már nem képesek megmondani: vajon a vizsgált cselekvési hajlandóság háttérében milyen mögöttes érzelmek vannak, az egyén viszonyulását milyen affektív késztetések befolyásolják? A szituatív körülményekhez és feltételekhez kötött cselekvési hajlandóságot, vagy éppen az attól való tartózkodást egyszerűen bizalomnak vagy bizalmatlanságnak címkézik e kutatások, miközben sokkal inkább intenciókról, semmint emóciókról szólnak az eredményeik.

Végezetül a tanulmány az embertársakba vetett bizalom egy, eddig jószerivel mellékesen kezelt, ám lényegi komponensére hívta fel a figyelmet. Nevezetesen arra, hogy e viszonyulás nem szorítkozhat valamiféle azonosságkeresésből fakadó együvé tartozására, hanem nyitottnak kell lennie a másság iránt, illetve ennek révén az összetartozásra. Nem normatív fordulat ez az elmélet értelmezése terén. Sokkal inkább annak figyelembevételre, hogy a jelen viszonyai között, a késő modern tendenciáknak megfelelően, a globális strukturális változások dinamikái a lokális terekben is állandó átalakulásokat, adaptációs kényszereket gerjesztenek (vö.: Bauman 2000; Beck 2003; Giddens 1990). E modernizációs fordulat megkérdőjelezi a hagyományos intézményeket, ideológiákat, narratívákat, kulturális mintákat és szemantikákat, illetve az így előálló referenciavesztés okán folyamatos kritikai és reflexív önalakításra készíti az ágenseket (Rosa 2013). Egy ilyen globalizálódó közegben, ahol elmosódnak az egykor volt világos határok és társadalmi jelentések, miközben a bent és kint, az én (mi) és másik (ők), az ismerős és ismeretlen, az *otthon* és *külvilág* teljesen összeecsúsznak, az egyének – akarva-akaratlan – kénytelenek bármiféle megkülönböztetés nélkül, általában embertársaikhoz viszonyulni (Grünhut 2022). Persze maradhatnak azonosságigények, amelyeket az egyének, közösségek továbbra is preferálnak az együvé tartozás jegyében. Ám ezeket az embertársakba vetett bizalom szempontjából az összetartozás korlátaiként, a bizalmatlanság megnyilvánulásaiként kell számba venni. Amikor jelen tanulmány így érvel, nem hoz be új értelmezést a bizalomkutatásba. Merthogy a partikuláris bizalom adott közösségekre nézve előnyös, ugyanakkor a szélesebb társadalomra vonatkoztatva káros hatásainak vizsgálata kezdettől fogva releváns témaerület. Gondoljunk csak Banfield (1958) és Luhmann (1988) esetében a familiaritás jelenségére. Fukuyamánál (1997) a családi, rokonsági, merev csoportjelöltésű kapcsolathálókat biztos, támogató szövetére, egyúttal azok korlátozó belterjességére. Granovetternél (1983) a szoros kötések szupportív-védelmesítő zártságára, ugyanakkor a kívülállókkal, az úgynevezett „gyenge kötésekkel” szemben azok sokszor indokolatlanul szigorú el- és bezárkózására. Putnamnál (2000), illetve a hazai szakirodalomban Füvészernél (2016) a megköthető társadalmi tőke fontosságára (például az intimitás, vagy adott csoportra vonatkozó identitástudat, szolidaritás, kohézió tekintetében), ugyanakkor az átfogó társadalmi integráció szempontjából annak elégtelen funkciójára. Gambettánál (1988) a maffiabizalom károsságára. Vagy Siknél (2012) a kapcsolaterzékenységre, amely az informalitás és a szívességkultúra kísérője. E szerzők különböző ismérveit ragadták meg az együvé tartozás azonosságigényéből fakadó partikuláris bizalomnak. Más-más dimenziókat vizsgálva jutottak arra a megállapításra, hogy a partikuláris bizalom csoportszintű jelenség, mégpedig az adott csoport számára kedvező hatásokkal, miközben a tágabb társadalmi környezet vonatkozásában gyakorta káros következményekkel. Ezek az érvek, a szociológia tönnies-i koncepcióját követve, a *közösséghez* rendelték a partikuláris bizalmat, szembeállítva azt a *társadalom* integratív működéséhez elengedhetetlen (a szakirodalomban – mint láttuk – általánosított, társadalmi vagy morális jelzővel illetett) bizalomformával. Jelen tanulmány szerint a késő modern tendenciák és azok dinamikái miatt ez a megközelítés nem tartható tovább, amennyiben a globális strukturális változások és azok lokális hatáshullámai ma elsősorban a hagyományos értelemben felfogott, meghatározott területen élő, önmagát nemzetként definiáló, etnikailag és nyelviileg bizonyos szintig homogén (de legtöbbször csak annak láttatott) politikai-jogi *társadalom*

elé állít újszerű kihívásokat. Amikor embertársakba vetett bizalomról értekezünk, akkor egyúttal tehát annak eshetőségét is szem előtt tartjuk, hogy a partikuláris bizalom és annak szimptomái, beleértve a *világtársadalom*ra vonatkozó patológikus következményeit, manapság már a (nemzeti) *társadalom* szintjén is kifejthetik hatásait. Tehát nemcsak a *társadalommal* szemben, el-, és bezárkózást mutató csoportok és közösségek, hanem a *világtársadalomtól* elszigetelődni akaró *társadalmak* is az együvé tartozás azonosságigénye szerinti partikuláris bizalom jegyeit mutathatják. A kor követelményeinek megfelelően ezért fontos új perspektívába helyezni az összetartozást, illetve annak tükrében, bármiféle megkülönböztetés nélkül, általában az embertársak felé irányulóan meghatározni a legszélesebb rádiuszú bizalmat.

Grünhut Zoltán munkája az NKFIH által támogatott „Magyar fiatalok percepciói Európáról és európaiságról” című kutatás része (az FK134893 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, az FK20 pályázati program finanszírozásában valósult meg). Bodor Ákos munkája az NKFIH által támogatott „Mennyire általános az általánosított bizalom” című kutatás része (az FK143163 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, az FK22 pályázati program finanszírozásában valósult meg).

Hivatkozott irodalom

- Adorno, Theodor W. (2020 [1951]): *Minima Moralia: Reflections from Damaged Life*. Verso: London.
- Ahn, Toh-Kyeong, Elinor Ostrom, David Schmidt és James Walker (2003): Trust in Two-person Games: Game Structures and Linkages. In *Trust and Reciprocity: Interdisciplinary Lessons from Experimental Research*. Elinor Ostrom és James Walker (szerk.). New York: Russell Sage Foundation, 323–351.
- Ancsel Éva (1981): *Írás az éthoszról*. Budapest: Kossuth.
- Bachmann, Reinhard (2011): At the Crossroads: Future Directions in Trust Research. *Journal of Trust Research* 1(2): 203–213. DOI: <https://doi.org/10.1080/21515581.2011.603513>
- Bachmann, Reinhard és Akbar Zaheer (szerk.) (2006): *Handbook of Trust Research*. Northampton: Edward Elgar. DOI: <https://doi.org/10.4337/9781847202819>
- Baier, Annette (1986): Trust and Antitrust. *Ethics* 96(2): 231–260. DOI: <https://doi.org/10.1086/292745>
- Banfield, Edward C. (1958): *The Moral Basis of a Backward Society*. New York: Free Press.
- Barbalet, Jack (1996): Social Emotions: Confidence, Trust and Loyalty. *International Journal of Sociology and Social Policy* 26(9–10): 75–96. DOI: <https://doi.org/10.1108/eb013270>
- Barber, Bernard (1983): *The Logic and Limits of Trust*. New Jersey: Rutgers University Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/1961263>
- Barradas de Freitas, Raquel és Sergio Lo Iacono (szerk.) (2021): *Trust Matters: Cross-disciplinary Essays*. London: Bloomsbury Academic.
- Bauer, Paul C. (2021): Clearing the Jungle: Conceptualising Trust and Trustworthiness. In *Trust Matters: Cross-disciplinary Essays*. Raquel Barradas de Freitas és Sergio Lo Iacono (szerk.). London: Bloomsbury Academic, 17–34.
- Bauer, Paul C. és Markus Freitag (2018): Measuring Trust. In *Social and Political Trust*. Eric Uslaner (szerk.). Oxford: Oxford University Press, 15–36. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190274801.013.1>
- Bauman, Zygmunt (2000): *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity.
- Beck, Ulrich (1998): *World Risk Society*. Cambridge: Polity
- Beck, Ulrich (1999): *What Is Globalization?* Cambridge: Polity
- Beck, Ulrich (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég
- Beck, Ulrich és Beck-Gernsheim, Elisabeth (1995): *The Normal Chaos of Love*. Cambridge: Polity.
- Berg, Joyce, John Dickhaut és Kevin McCabe (1995): Trust, Reciprocity, and Social History. *Games & Economic Behavior* 10(1): 122–142. DOI: <https://doi.org/10.1006/game.1995.1027>

- Bjørnskov, Christian (2007): Determinants of Generalized Trust: A Cross-country Comparison. *Public Choice* 130: 1–21. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11127-006-9069-1>
- Bohnet, Iris és Richard Zeckhauser (2004): Trust, Risk and Betrayal. *Journal of Economic Behavior and Organization* 55(4): 467–484. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2003.11.004>
- Coleman, James S. (1990): *Foundations of Social Theory*. Cambridge: Harvard University. DOI: <https://doi.org/10.2307/1962898>
- Cook, Karen S. (szerk.) (2001): *Trust in Society*. New York: Russell Sage. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.sosci.2004.01.012>
- Cook, Karen S. és Jessica J. Santana (2018): Trust and Rational Choice. In *Social and Political Trust*. Eric Uslaner (szerk.). Oxford: Oxford University, 253–278. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190274801.013.4>
- Cook, Karen S., Russell Hardin és Margaret Levi M. (2005): *Cooperation Without Trust?* New York: Russell Sage.
- Cox, James C. (2004): How to Identify Trust and Reciprocity. *Games & Economic Behavior* 46(2): 260–281. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0899-8256\(03\)00119-2](https://doi.org/10.1016/S0899-8256(03)00119-2)
- Delhey Jan és Kenneth Newton (2005): Predicting Cross-national Levels of Social Trust: Global Pattern or Nordic Exceptionalism? *European Sociological Review* 21(4): 311–327. DOI: <https://doi.org/10.1093/esr/jci022>
- Delhey, Jan, Kenneth Newton és Christian Welzel (2011): How General is Trust in 'Most People'? Solving the Radius of Trust Problem. *American Sociological Review* 76(5): 786–807. DOI: <https://doi.org/10.1177/0003122411420817>
- Dietz, Graham (2011): Going Back to the Source: Why Do People Trust Each Other? *Journal of Trust Research* 1(2): 215–222. DOI: <https://doi.org/10.1080/21515581.2011.603514>
- Eckel, Catherine C. és Rick K. Wilson (2004): Is Trust a Risky Decision? *Journal of Economic Behavior and Organization* 55:447–465. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2003.11.003>
- Erikson, Erik H. (1968): *Identity: Youth and Crisis*. New York: W. W. Norton.
- Erikson, Erik H. (2002): *Gyermekkor és társadalom*. Budapest: Osiris.
- Fukuyama, Francis (1997): *Bizalom*. Budapest: Európa.
- Füzér Katalin (2016): The Social Theory of Trust and the Sociological Theory of Social Capital. *Belvedere* 28(1): 132–139.
- Gambetta, Diego (1988): Can We Trust Trust? In *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. Diego Gambetta (szerk.). Cambridge: Basil Blackwell. 213–237.
- Giddens, Anthony (1990): *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity.
- Giddens, Anthony (1991): *Modernity and Self-identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.
- Giddens, Anthony (1999): *Runaway World: How Globalization is Reshaping Our Lives*. London: Profile.
- Granovetter, Mark (1983): The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited. *Sociological Theory* 1(1): 201–233. DOI: <https://doi.org/10.2307/202051>
- Grimalda, Gianluca és Luigi Mittone (2011): Generalized Trust: An Experimental Perspective. In *Social Capital, Corporate Social Responsibility, Economic Behaviour and Performance*. Lorenzo Sacconi és Giacomo D. Antoni (szerk.). London: Palgrave Macmillan. 260–281. DOI: 10.1057/9780230306189_10
- Grünhut Zoltán (2020a): Informalitás: egymás eszköziesítésének kultúrája. *Metszetek* 9(4): 49–64. DOI: <https://doi.org/10.18392/metsz/2020/4/3>
- Grünhut Zoltán (2020b): Az én és a Másik közötti határmegvonás járványidőszakban. Eszszé az embertársakba vetett bizalomról. In *Koronavírus idején*. Fokasz Nikosz, Kiss Zsuzsanna és Vajda Júlia (szerk.). Budapest: Replika Alapítvány. 87–93.
- Grünhut Zoltán (2021): Bizalom, bizalmatlanság, önbizalom. *Metszetek* 10(4): 3–18. DOI: <https://doi.org/10.18392/metsz/2021/4/1>
- Grünhut Zoltán (2022): Paradigmaváltás a bizalomkutatásban? *Magyar Tudomány* 183(4): 455–463. DOI: <https://doi.org/10.1556/2065.183.2022.4.5>
- Grünhut Zoltán, Kömüves Dániel és Bodor Ákos (2019): A bizalomelmélet kritikai újragondolása az eldologiasodás szempontjából. *Replika* 113: 11–24. DOI: <https://doi.org/10.32564/113.2>
- Hardin, Russel (1993): The Street-level Epistemology of Trust. *Politics and Society* 21(4): 505–529. DOI: <https://doi.org/10.1177/0032329293021004006>
- Hardin, Russel (2001): Conceptions and Explanations of Trust. In *Trust in Society*. Karen S. Cook (szerk.). New York: Russell Sage. 3–39.
- Hardin, Russel (2002): *Trust and Trustworthiness*. New York: Russell Sage. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11615-003-0046-8>
- Hardin, Russell (2006): *Trust. Key Concepts Series*. London: Polity.
- Heller Ágnes (2015): *Az önéletrajzi emlékezés filozófiája*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Holmes, John G. (1991): Trust and the Appraisal Process in Close Relationships. In *Advances in Personal Relationships (Vol II)*. Warren H. Jones és Daniel Perlman (szerk.). London: Jessica Kingsley. 57–104.

- Honneth, Axel (2013): *Harc az elismerésért. A társadalmi konfliktusok morális grammatikája*. Budapest: L'Harmattan.
- Hooghe, Marc (2007): Social Capital and Diversity. Generalized Trust, Social Cohesion and Regimes of Diversity. *Canadian Journal of Political Science* 40(3): 709–732. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0008423907070722>
- Ita Mariann és Grünhut Zoltán (2020): Bizalom: emberség és tágasság. *Tudásmenedzsment* 21(1–2): 229–240. DOI: <https://doi.org/10.15170/TM.2020.21.1-2.19>
- Jones, Karen (1996): Trust as an Affective Attitude. *Ethics* 107(1): 4–25.
- Keynes, John M. (1921): *A Treatise on Probability*. London: MacMillan.
- Knight Frank H. (1921): *Risk, Uncertainty, and Profit Hart*. Boston: Schaffner & Marx–Houghton Mifflin.
- Kornai János, Bo Rothstein és Susan Rose-Ackerman (szerk.) (2004): *Creating Social Trust in Post-Socialist Transition*. New York: Palgrave Macmillan.
- Luhmann, Niklas (1979): *Trust and Power*. New York: John Wiley.
- Luhmann, Niklas (1988): Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives. In *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. Diego Gambetta (szerk.). Oxford: Basil Blackwell. 94–107.
- Lyon, Fergus, Guido Möllering és Mark N. K. Saunders (szerk.) (2012): *Handbook of Research Methods on Trust*. Cheltenham: Edward Elgar. DOI: <https://doi.org/10.4337/9780857932013>
- Marschall, Melissa és Dietlind Stolle (2004): Race and the City: Neighborhood Context and the Development of Generalized Trust. *Political Behavior* 26: 125–154. DOI: <https://doi.org/10.1023/B:POBE.0000035960.73204.64>
- Mayer, Roger, James Davis és F. David Schoorman (1995): An Integrative Model of Organizational Trust. *The Academy of Management Review* 20(3): 709–734. DOI: <https://doi.org/10.2307/258792>
- McAfee, Noelle (2003): *Julia Kristeva. Routledge Critical Thinkers Series*. London: Routledge.
- Miller, Jessica (2000). Trust: The Moral Importance of an Emotional Attitude. *Practical Philosophy* 3: 45–54.
- Misztal, Barbara A. (1996): *Trust in Modern Societies*. Cambridge: Polity.
- Möllering, Guido (2006): *Trust: Reason, Routine, Reflexivity*. Amsterdam: Elsevier.
- Nannestad, Peter (2008): What Have We Learned About Generalized Trust, If Anything? *Annual Review of Political Science* 11(1): 413–436. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.11.060606.135412>. ISSN 1094-2939.
- Offe, Claus (1999): How Can We Trust Our Fellow Citizens? In *Democracy and Trust*. Mark E. Warren (szerk.) Cambridge: Cambridge University Press. 42–87.
- Paldam, Martin (2011): Generalized Trust: The Macro Perspective. In: *Social Capital, Corporate Social Responsibility, Economic Behaviour and Performance*. Lorenzo Sacconi és Giacomo D. Antoni (szerk.). London: Palgrave Macmillan. 331–357. DOI: [10.1057/9780230306189_13](https://doi.org/10.1057/9780230306189_13)
- Putnam, Robert D. (2000): *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Realo, Anu, Jüri Allik és Brenna Greenfield (2008): Radius of Trust: Social Capital in Relation to Familism and Institutional Collectivism. *Journal of Cross-cultural Psychology* 39(4): 447–462. DOI: <https://doi.org/10.1177/0022022108318096>
- Reeskens, Tim (2013): But Who are Those 'Most People' That Can be Trusted? Evaluating the Radius of Trust Across 29 European Societies. *Social Indicators Research* 114(2): 703–722. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11205-012-0169-7>
- Reeskens, Tim és Marc Hooghe (2008): Cross-cultural Measurement Equivalence of Generalized Trust. Evidence from the European Social Survey. *Social Indicators Research* 85(3): 515–532. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11205-007-9100-z>
- Robbins, Blaine G. (2022a): Measuring Generalized Trust: Two New Approaches. *Sociological Methods & Research* 51(1): 305–356. DOI: <https://doi.org/10.1177/0049124119852371>
- Robbins, Blaine G. (2022b): *Valid and Reliable Measures of Generalized Trust: Evidence from a Nationally Representative Survey and Behavioral Experiment*. Working paper series of NYU. Abu Dhabi: New York University.
- Rorty, Richard (1991): *Objectivity, Relativism and Truth. Philosophical Papers I*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rorty, Richard (1998): *Truth and Progress. Philosophical Papers III*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rorty, Richard (1999): *Philosophy and Social Hope*. New York: Penguin.
- Rosa, Hartmut (2013): *Social Acceleration. A New Theory of Modernity*. New York: Columbia University Press.
- Rosenberg, Morris (1956): Misanthropy and Political Ideology. *American Sociological Review* 21(6): 690–695. DOI: <https://doi.org/10.2307/2088419>
- Rosenberg, Morris (1957): *Occupations and Values*. Glencoe: Free Press.
- Rothstein, Bo és Dietlind Stolle (2008): How Political Institutions Create and Destroy Social Capital: An Institutional Theory of Generalized Trust. *Comparative Politics* 40(4): 441–459.

- Rotter, Julian B. (1967): A New Scale for the Measurement of Interpersonal Trust. *Journal of Personality* 35(4): 651–665. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1967.tb01454.x>
- Rotter, Julian B. (1971): Generalized Expectancies for Interpersonal Trust. *American Psychologist* 26: 443–452.
- Rotter, Julian B. (1980): Interpersonal Trust, Trustworthiness, and Gullibility. *American Psychologist* 35: 1–7.
- Sik Endre (2012): *A kapcsolati tőke szociológiája*. Budapest: ELTE Eötvös.
- Sztompka, Piotr (1999): *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tamilina Larysa (2018): *A Brief Overview of Approaches to Defining Social Trust*. MPRA Paper Archive, No. 96510
- Timmerman, Gayle A. (1991): A Concept Analysis of Intimacy. *Issues in Mental Health Nursing* 12(1): 19–30. DOI: <https://doi.org/10.3109/01612849109058207>
- Uslaner, Eric (2002): *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.824504>
- Uslaner, Eric (szerk.) (2018): *Social and Political Trust*. Oxford: Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190274801.013.1>
- Wilkinson-Ryan, Tess (2020): The Psychology of Trust and Fiduciary Obligations. In *Fiduciaries and Trust: Ethics, Politics, Economics and Law*. Paul B. Miller és Matthew Harding (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press. 87–102. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108616225.007>
- Wilson, James Q. (1993): *The Moral Sense*. New York: Free Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/2938952>
- Wrightsmann, Lawrence S. (1991): Interpersonal Trust and Attitudes toward Human Nature. In *Measures of Personality and Social Psychological Attitudes. Volume 1: Measures of Social Psychological Attitudes*. John P. Robinson, Phillip R. Shaver és Lawrence S. Wrightsmann (szerk.). San Diego: Academic Press. 373–412. DOI: <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-590241-0.50012-5>

Grünhut Zoltán

---

tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont (Budapest)

Bodor Ákos

---

tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont (Budapest)